DİVANÜ LÜGÂTİ'T-TÜRKTE 'İRANLI'

KAVRAMI

Süer EKER

ULUSLARARASI **TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI**

BİLGİ ŞÖLENİ BİLDİRİLERİ

28-30 Mayıs 2008

1. Giriş

Türk-İran *ortakyaşarın* (İng. *symbiosis) destanlar çağı, İslam öncesi* ve *İslam sonrası olmak üzere* çok genel çizgileri ile üç farklı dönemde ele alınabilir.

İranlılarla Turanlılar arasındaki mücadelelerin konu edildiği *Şehname,* destanlar dönemi Türk-İran ilişkilerinin ana kaynağıdır.[1]

İslam öncesi dönem Türk-İran ilişkileri ise, ilk kez Birinci Doğu Türk Kağanlığı'na ait, MS 572-580 yılları arasında geçen olayların anlatıldığı Bugut Yazıtı (MS 681) ile belgelenir (bk. Çağatay, Tezcan; Klyaştomıy, Livşiç 1992). Her iki toplumun İslamiyet'i kabulü ile bu derinleşmiş, yeni dil bilimsel yakınlaşma alanları oluşmuştur (bk. Johanson 2006 vd.). Maveraünnehir'in teşkil ettiği Türk-İran temas hattı ise bu özelliğini büyük ölçüde yitirerek Türk ve İran dilli topluluklar arasındaki coğrafi, dil bilimsel hatta antropolojik sınırlar silikleşmiştir (Maveraünnehir havzasının tarihsel-coğrafi işlevi ilgili olarak bk. Toynbee 1924).

Büyük İskender'in Pers/Hahameniş (İng. Achaemenid) İmparatorluğu'nu (MÖ 330), Arap-İslam fütuhatının Sâsânî İmparatorluğu'nu (MS 651) ve Müslüman Türk Karahanlıların Müslüman Sâmânî Devleti'ni ortadan kaldırması (MS 874-999)[2],

Pers/Fars dilli halkların tarihinin üç büyük travmasıdır. İlk iki travma, Fars dili ve kültürünü âdeta silmiş, İran tarihinde en az iki yüzyıl süren fetret dönemlerinin yaşanmasına, dilde ise önemli yapısal değişikliklere ve dönüşümlere yol açmıştır.[3]

Türkler, Müslüman olduklarında, çok kısa sürede Çin sınırlarından İspanya'ya yayılan Arap-İslam gerçeği ile iki yüzyıllık İslami birikime sahip İran-İslam geleneğini karşılarında buldular. Arap yönetimi tedricen uzak coğrafyalardan ana karasına doğru çekilirken, İslami Türkistan'da yefel Müslüman hanedanlar işbaşına gelmeye başlamışlardı. Arap-İslam fütuhatının İslâmlaştırdığı Orta Asya'da ilk Fars devleti Sünni Sâmânîler tarafından kurulmuş (MS 819) ve bu dönemde İslamiyet'in kabulünden sonra tipolojik evrim geçiren dil ile yani Yeni/Klasik Farsça ile İslami dönemin ilk dinî ve edebî örnekleri verilmiştir. Sâmânîler, bir bakıma, "İranlıların Karahanlıları"dır. Ancak Sâmânî Devleti, İslam dinini kabul eden Karahanlılar tarafından yıkılmıştır (MS 999). Karahanlılar da siyasi, etnik ve kültürel rekabete karşın, dilde ve kültürde Sâmânîlerin yaptığını, İslami özlü milliyetçi refleksi dile, sanata ve edebiyata yansıtmışlardır.[4] Karahanlıların milliyetçiliğindeki diğer bir önemli etken de, İran kültürü hamisi Gazneli ve Selçuklu yöneticilerinin yaptıklarının aksine (bk. Roux 2000: 187), kendilerini Köktürk, Uygur geleneğinin temsilcisi, soylu yöneten egemenler olarak görmeleri, yönetme erkini Tanrısal kaynağa bağlayan ve bunu hadislerle belgelemeye çalışan bir anlayış ve kavrayışa sahip olmalarıdır. Aynı bilinç bürokrat kökenli Kâşgarlı'da da kuvvetli biçimde hissedilir (bk. DLT I 1985: 1-4). Pagan Türklere karşı İslam'ın savunucusu olan İslamcı Karahanlılar, milliyetçi tutumlarına rağmen İran ulusal geleneklerinden de yararlanmışlardır. Örneğin, kendilerini, İranlIların tanımladıkları gibi yani *Turan*[5] adıyla tanımlamışlar, hanedanlarını da Afrasiyab'ın Hanedanı olarak adlandırmışlardır (bk. Menges 1968: 26).

11. yüzyılın ortalarında Selçuklular, Gaznelilerin egemenliğine başkaldırarak Harezm, Soğd ve Baktirya'yı ele geçirmiş, 1055'te Bağdat'ta Abbasi hilafetini

kontrol altına almıştı. Kâşgarlı'nın eserini kaleme aldığı dönemde, Oğuz-Fars ortakyaşammın siyasi yapılanması olan Selçuklular, Sultan Alparslan, hemen ardından Melikşah ve Nizamülmülk yönetiminde batıya, Anadolu'ya doğru egemenliklerini genişletirken, doğuda da Karahanlılar üzerinde, Fergana, Kaşgar ve Hoten gibi merkezlerde baskı kurmaya başlamışlardı ('Türk halkları ve İslam, Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular' konularıyla ilgili olarak bk. Golden 2006: 21-26).

Türk dili ve kültürünün üstünlüğünü, gelecekte Türklerin İslam dünyasının egemen gücü olacağını kanıtlamaya çalışan, Türklerin ve Türkçenin, Farslar ve Farsça ile karışmasına ilk kez ve doğrudan karşı çıkan bilim ve "dava" adamı Kâşgarlı'nın dönemi; Karahanlıların, Hahameniş (İng. Achaemenid) ve Sâsânî imparatorluklarının mirasçısı Sâmânî Devleti'ne, dolayısıyla İranlıların siyasal hâkimiyetlerine son verdiği, ancak, İran dili ve kültürünün Oğuz Selçuklular aracılığıyla zirveye çıktığı ve İslam dünyasının "olmazsa olmaz" dili hâline gelmeye başladığı sürecin de başlangıcıdır. Antik İran kültürü ile beslenen, İslamiyet'in kabulü ile yeni bir görünüm alan ve İslam dünyasının "olmazsa olmaz"ı hâline gelen İran dili, edebiyatı ve kültürü, Türk aydınlan için hazır ve cazip bir modeldi. Bu modeli benimseyen Gazneliler ve Selçuklularla başlayan Türk egemenliği dönemi, ironik biçimde, Fars dili ve kültürünün gelişmesinin ve yayılmasının önünü açmıştır. İran dilli topluluklar, siyasi ve askerî arenada Türk toplulukları karşısında çekinik durumda kalmalarına hatta bir bölümünün Türkleşmesine karşın (Bergne 2007: 3),

Golden "gergin" sıfatıyla nitelediği Türk-İran kültürel ortakyaşamı, Menges'e göre iki dil ve kültürün birbirini fethetmesiyle sonuçlanmıştır (1968).

Selçuklu vassalı Karahanlılann gayrimüslim Uygurlara karşı ideolojik ve dinî mücadele yürüttüğü, Sâmânî saltanatının izlerinin bütünüyle yok olmadığı bu dönemde, Kâşgarlı'nm Oğuzlarla ilgili kimi olumsuz yargılarında, Oğuz Selçukluların, Karahanlıları siyasi bakımdan pasifize etmiş olması rol oynayabilir.

Öte yandan Selçukluların, Karahanlılann son verdiği İran egemenliğini sürdürmeleri, devlet dili olarak Farsçayı kullanmalan, Fars kültürü ve edebiyatının hamisi ve yayıcısı olmaları da Karahanlı "ulusalcı" Kâşgarlı'nın, Oğuzlarla ilgili düşüncelerini kuşkusuz etkilemiştir. Ancak, Kâşgarlı'nın kendisi'nin de bütünüyle bu etkinin dışında kalamadığı, *Çiğil, Türkmen ve Uygur* kelimelerinin etimolojilerini yaparken veya Büyük İskender'i konuştururken Klasik Farsçaya müracaat etmesi, verdiği örneklerden bu dili iyi bildiğinin anlaşılması vb. kanıtlarla ortaya çıkar, (bk. Eker 2009: 78)

2. Kâşgarlı'mn Gayritürk Unsurlara Yönelik Tutum ve Düşünceleri

Ulus ve dil adlan, farklı toplumlann birbirlerini tanımlamasında ve adlandırmasında önemli bir ayrışma ve çatışma alanıdır. Bu adlar bazen salt, farklı bir grubu adlandırma noktasını aşarak, o gruba yönelik tutumlan ortaya koyan, çoğu zaman olumsuz, kolektif yargılan belirten simgeler hâlindedir.

Firdevsî'nin Şehnamesi'yle gün yüzüne çıkan ve kaynağını muhtemelen antik İran dili ve kültürünü canlandırma ülküsü ile Arapçılık taassubuna karşı "şuubiyeci" tepki, benzer örneklerde olduğu gibi, karşı milliyetçilikleri de yaratmıştır. Yerleşik imparatorluklarının mirasçısı Fars[6] dilli halklann, konargöçer kültüre yönelik yargılan Hafız-ı Şırazî'nin "ân Tork-e Şîrâzî" gibi £imi olumlu klişelere oranla, genellikle olumsuz mesajlı klişelere dayanır.[7] İranlılann bu tavrı Doerfer tarafından "kendine, tarihine ve kültürüne aşın düşkünleşme" olarak nitelenir (1987: 242). Ancak, kısmen Türklerin, en azından Karahanlılann da paralel bir bakış açısına sahip olduğunu Kâşgarlı'nın yaklaşımlannda görüyoruz. Şehname'den yaklaşık 70 yıl sonra DLT'yi kaleme alan, Şehname ile zirveye çıkan 'şuubiyeci' karşı duruşa benzer bir tutum benimseyen Kâşgarlı 'nın (bk. Dankoff 1983) Farslara[8] ve Budist Uygurlara karşı tutumu "dinsel ve dilsel" nedenlerle olumsuzdur; hatta çoğu zaman Kâşgarlı bu topluluklara karşı duyduğu nefreti saklamaz. Kâşgarlı; Farslar, gayrimüslim Tangutlar, Uygurlar ve Tibetliler yani Kâşgarlı olmayan Ta/Tarla ilgili

verdiği örneklerde onları çoğu zaman düşman unsurlar olarak değerlendirir. Farslar (ve Uygurlar) vefasızdır, şiddete ve hatta öldürülmeye müstehaktır:[9] *tat/g közre tikenig tüpre*$^{\alpha}$*laXm* gözüne vur, dikeni kökle, kökünden çıkar." (bk. DLT I 1985: 280), *keldi mana Tat/aydım emdiyat/kuşka bolup et/seni tiler us böri* "Bana bir Tat geldi; yat, kuşlara et ol. Kuşlar, kurtlar seni bekler, dedim." (DLT 1 1985: 36). Kâşgarlı'ya göre, bu duygulardan arınmanın yolu, yabancıların "Türk kılığını alıp, Türk huyuyla huylanmalaradır (bk. DLT I 1985: 471).

Kâşgarlı, "Türk" şemsiyesi altına aldığı topluluklann yabancı dil ve kültürlerin, özellikle Fars etkisi ile "bozulma"lannı şiddetle kınar. Herhangi bir Türk topluluğunun Farslara etnik, dilsel ya da kültürel bakımdan yakın olmasını, onlarla karışmasını, bozulma, kimliğini, Türklüğünü kaybetme anlamında değerlendirir. Kâşgarlı'nın "Türk Dilleri Üzerine Söz" başlığı altında "En açık ve doğru dil, ancak bir dil bilip Farslarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen şehirlilerle düşüp kalkan kimselerin dilleri bozuktur. İki dil bilenler Sogdak, Kençek, Argu boylarıdır." (DLT I 1985: 29) ifadelerinden, Farslılarla karışanların dilinin "bozuk" olduğunu, "doğru" Türkçe konuşurlarının yabancılarla karışmadığını ve şehirlerde oturmadığını, şehirlerde oturanların ise iki dilli olduğunu öğreniyoruz. Yani, Soğdak boyu şehirlerde yaşamakta ve iki dil bilmektedir (DLT I 1985: 29). Kâşgarlı, *kılıç tatıksa ışyunçır er tatıksa et tunçıryam* "Kılıç pas tutarsa yiğidin hâli kötüleşir; Türk, Farslaşırsa eti sölpür" savı ile İranlılaşmayı, Fars ahlakını benimsemeyi Türklük için büyük bir tehlike olarak kaydeder (DLT II 1986: 281).

Tatlara bu denli "düşman" olmasına karşın İCâşgarlı, *tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas* "Farssız Türk, başsız börk olmaz." sözleriyle belgelediği üzere, Türk-İran kültürel ortakyaşamının ne denli girift olduğunun bilincindedir. Kâşgarlı, toplumsal ve toplumlararası yaşamın en önemli belirleyici gücünün piyasa, ekonomi ve ticaret olduğunun da farkındadır. Nitekim, verdiği *uygur tatın yufga alıp yumgm*

satar "Uygur Tatlarından ucuza alıp toptan pahalı satar." (DLT I 1985: 294) örneğinden, ticari ve ekonomik faaliyetlerin, her türlü düşmanlık engelini kolayca aşabileceğine işaret eder.

3. Iranlı Kavramı

Bu çalışmada kullanılan "İranlı" kavramı;[10] genetik ölçüte göre yapılan dil tasnifinde "İran dilleri" olarak nitelendirilen, tarihsel kaynağını Avestan ve Bisotun Yazıtları'nda kullanılan dilden alan, Orta İranca aracılığıyla Klasik Farsçaya gelişen değişkeleri konuşan ve genellikle İslam dinini kabul etmiş olan halkları ifade etmektedir.[1111]

Arap Yarımadası'ndan Kafkaslara, Anadolu'dan Doğu Türkistan'a değin çok geniş bir coğrafyaya yayılan İran dilli halkların ve onların dillerinin adlandırılması, sınırlarının belirlenmesi politik, toplumsal, tarihsel vb. yönleri ile karmaşık ve tam olarak çözümlenememiş bir sorundur. Farsçanın sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği, karşılıklı anlaşılabilirliğin çok yüksek olduğu Tacikistan'ın resmî dili *Tacik inin* Afganistan'daki *Deri*nin Farsçadan bağımsız bir dil olup olmadığı, İranistiğin önemli sorunlarındandır. Hatta modem İran devletinin adının ve dilinin ne olması gerektiği hususunda bile nihai bir mutabakat yoktur.[12]

4. DLT'de Iranlı Kavramı

Türkçe-Arapça ansiklopedik sözlük niteliğindeki DLT'de Farsça kökenli pek çok yer adı bulunmasına karşın, siyasi ya da bölgesel coğrafyaya işaret eden *İran* ve buraya mensup halk anlamında *İranlı* adı yoktur.[13]

Kâşgarlı'da İran dilli topluluklar için nispeten zengin bir etnonimler dökümü vardır: *Samanlı, Şart* (?), *Soğd*[H], *Soğdak, Somıım, Somlım Tat, Sıkak, Tajık/Tajik/Tejik, Tat, Tat Tavvgaç.* "İranlı"ları ifade eden bu terimlerin Arapça karşılıklarında ise /•amv etnonimi yer alır.

İslamiyet'in kabulünün ardından "Fars"[14] ve "Tacik" adları, Yeni Farsçayı kullanan Müslüman İran dilli halkları ifade etmeye başlamıştır. Ancak sonraki dönemlerde "Tacik" adının kapsamı daralmıştır. Tacik bugün itibarıyla, "İranlı" ve "Fars" etnik adlarından farklı, çoğunlukla Tacikistan ve Afganistan'da yaşayan Sünni, İran dilli bir halkın adıdır. İslam dünyasında Tacik'in yanı sıra ' *Acem, Tazî, Deri* vb. etnik adlar veya dil adları da kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde özellikle batı Türkçesinde "İranlı" kavramını ifade eden "*Acemi, Deri, Farsı, Fürsî, İranı, Parsı, Tazî."* etnik adlan DLT'de yer almaz.

Tarihî kaynaklarda *Tacik, Türk'e* mukabil olarak veya ikileme işlevinde *Türk ve Tacik* (Far. *Tork o TâciR)* şekliyle kullanılır. Bu kullanım, bir bakıma iki halkın oluşturduğu en az 13 yüzyıllık kültürel ortak yaşamın ifadesidir. Türk ve İran kültürel ortak yaşamını ifade eden diğer ikilemeler şu şekildedir: *Rum-Tat}*[b] *Tat-Tawgaç, Türk-Acem, Türk-Sart, Türk-Fars, Türk-İran.*

4.1. evlâdi's-sâmâniyye[15] DLT'de İran'lı Sâmânî hanedanına mensup olanları ifade etmek için kullanılmıştır. "Sâmânlılar, Sâmânlı Oğullan, Sâmânîler; İslamlıktan sonra İran'da devlet kurmuş olan bir hükümdar ailesi' (DLT IV 1986: 850), "Babamız, Türk illerini Sâmânlı Oğullarından alan beydir; adına Hamîr Tegîn (?)" denir (DLT I 1985: 112).[16]

4.2. fars:[17] Bugün İran'ın kültürel, siyasal vb. bakımlardan baskın kavmi olan etnik grubu ifade eden Fars teriminin kaynağı, ülkenin *Fars* bölgesinden alır. *Fars, Pars'*ın sesbirim dökümünde /p/ bulunmayan Arapçadan yeniden ödünçlemedir. Ancak Kâşgarlı'da *Fars* bir etnik ad değil, haritada gösterildiği üzere bölge adıdır.[18]

4.3. sart 'tacir, tecimen, satıcı' (DLT I 1985: 66, 342), *sartnın azukı anğ bolsa yolda yer* "Satıcının *azığı* an olsa yol üzerinde yer." (DLT I 1985: 342),[19] *ış yarağında, sart aşığında* "İş fırsatında, sart kânnda" (DLT III 1986: 13). Sonraki dönemlerde İran dilli toplulukları ifade edecek olan *Sart,* DLT'de henüz etnik ad değildir.[20]

şartla- "Sart saymak": *ol anı şartladı* "O, onu tecimer-tacir- saydı." (DLT III 1986: 444). DLT'de etnik adlardan *-IA* ile yapılan "ve herhangi bir boydan, etnik gruptan saymak" vb. anlamlarla yapılan eylemlere sıkça rastlanır.[21]

4.4. soğdak "Balasağun'a gelip yerleşmiş olan bir ulustur. Bunlar "Soğd'lardandırlar. 'Sogd', Buhara ile Semerkand arasındadır. Bunlar, Türk kılığını almışlar, Türk huyu ile huylanmışlardır." (DLT I 1985: 471). "Balasagunlular Soğdça ve Türkçe kullanırlar. Tıraz= Talaş ve Beyza şehirleri halkı da böyledir." (DLT I 1985: 30).[22]

soğd "Balasagun ile Buhara ve Semerkand arasında Türkleşmiş bulunan bir ulus, bk. *Soğdak'* (DLT IV 1986: 851).[23] Soğd; Türkistan'ın en eski uygarlıklarına beşiklik etmiş bölgenin ve bölge ile aynı adı taşıyan, yüksek bir uygarlık kuran, Türk toplulukları ile yakın ilişkileri bulunan, tüccar ve diplomat gizemli bir İran dilli halkın adıdır.[24] Soğdlular, Uygur Kağanlığı döneminde kimliklerini büyük ölçüde yitirerek genellikle Türkler arasında erirken, *Soğd,* bir coğrafya adı olarak varlığını korumuştur.

4.5. sukak "beyaz geyik", *sukak,* "kırlarda, taşlı yerlerde yaşayan geyik" anlamındaki *ıvık'm* erkek cinsidir.[25] Kâşgarlı, *sukak*'m Oğuzlar tarafından Farsları ifade etmek üzere kullanıldığını bildirir: *bu sukak ne ter?" 'Bu* Farslı ne der?" (DLT II 1986: 287; D&K II: 105).

Atalay sözcüğü iki ayrı madde başı olarak almıştır. Dankoff aynı madde altında topladığı "beyaz antilop" ve "(metaforik olarak) İranlı" anlamlarındaki *sukak'* ın Oğuzca olduğu notunu da düşmüştür.

Râsânen *sukag, sukak* olarak kaydettiği sözcüğün Çağataycada, Kitabü'l-İdrak'te "ak renkli geyik" anlamıyla yer aldığını kaydetmiştir (1968: 432a). Clauson her iki kelimeyi aynı madde altında toplamıştır, *sukak* Uygurca, Harezmce ve

Çağataycanın söz varlığında "bir ahu türü" olarak yer alır. Clauson' a göre *sukak, suk-* "boynuzlamak, boynuzlarıyla vurmak" eylemiyle açıklanabilir (1972: 808).

Oğuzların, İranlılara, "ak ceylan" adını vermesi, totemik bir geleneğin uzantısı olabileceği gibi doğal yaşamı itibarıyla bu hayvanın bir özelliğinin Farsça konuşan halklara izafe edilmesiyle de açıklanabilir. Nitekim Karahanlıca *sukak,* yani bilimsel literatürdeki adıyla "ak ceylan" Araplarda bir sanatsal öge olmasının yanı sıra kişi adı *(Rim* ^j) olarak da görülür. Bu hayvanın adı başka kültürlerde de antroponim olarak kullanılır. Eğer bu adlandırmada olumsuz bir çağrışım varsa, bu, Kâşgarlı'nın Oğuzları Farslaşmış olmakla itham etmesine karşılık, Oğuzların Farslara yönelik tutumlarının onun sandığı kadar olumlu olmadığını da gösterebilir.

sukaklıg "geyikli, geyiği çok olan": *"sukaklıg teg*"geyiği çok olan dağ" (DLT I 1985: 498) kelimesinin, etnik ad ile bağlantısı yoktur.

4.6. somlım (< *somlı-rn)* "Türkçe bilmeyen kimse" (DLT I 1985 : 486, DLT II 1986: 347).[26] Somlım Karahanlı Türkçesine özgüdür.

"Türkler Türkçe bilmeyen kimselere *Somhm* [27]derler; nitekim Arapların Arapçayı bilmeyen kimseye *'Acemi* dedikleri gibi. Asıl olan budur. Arapçayı öğrense de *''Acemi* [28]adı kalkmaz. Ama Türkçeyi öğrenen kimse *somlım'* lıktan kurtulur (*somlıtur*; *somlıtmak)"* (DLT II 1986: 347)[29].

Kâşgarlı, Kâşgar'ın dilini Hakaniye Türkçesi olarak nitelerken, bu dili bilmeyenlere *somhm* adını verir. *Somhm*, "Arapça konuşamayan" anlamındaki *Lacem* sözcüğü gibi, Türkçe konuşmayanları ifade eder. Ancak Kâşgarlı'nın açıklamasından bu nitelemenin geçici olduğu, Türkçeyi öğrenen yabancıların "Somlım"lıktan kurtulduğu anlaşılıyor.

somlım tat: "Hiç Türkçe bilmeyen Farslı. Türkçe bilmeyenlere de "somlım" denir." (DLT I 1985: 486).[30]

Bu ifadeden, "Türkler"den ana dili veya din bakımından farklı olanların bu sıfat ya da isimle anıldıkları; ancak *TaAarm,* en azından bir bölümünün, Türkçe bildikleri, *Somlım TafVann* ise, ana dili Türkçeden başka olan ve Türkçe konuşamayan yabancı anlamında olduğu anlaşılıyor.

Kâşgarlı, *somlım'm som/ı-* kökünden türediğini de not düşer:

somlı- "Türkçeden başka bir dil ile konuşmak" (DLT III 1986: 298).

somlış-/somluş- (< *somll-ş-)* "yabancı dil ile konuşmak, sohbet etmek " (DLT II 1986: 216).

tat kamug sumluşdı "Farslar kendi dillerince konuştular." (DLT II 1986: 216).

somlıt- (< *somlı-t-)* "yabancı dil ile söyletmek".

ol anı somhttı"0, onu Türklerin bilmediği sözle söyletti." (DLT II 1986: 347).

somlı- ve türevleri, modem Türk dillerinde iz bırakmadan kaybolan sözcüklerdendir.

4.7. tat:[31] 1. yabancı 2. Müslüman olmayan 3. Uygur (Toxsı ve Yağma dillerinde)[32] 4. Farslı, Acem 5. Farsça konuşan (bütün Türklerce)[33] (DLT IV 1986: 584). 6. Çinli (?).

"Bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse. Şu savda dahi gelmiştir: *tatıg közre tikenig tüpre* "Tatın gözüne vur, dikeni kökle, kökünden çıkar. (Toxsı ve Yağma dillerinde) Uygur gâvurlarının adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim. "Tat tawgaç" derler ki "Çinli ve Uygur" demektir. Bu sav, Farslar hakkında olduğu gibi Çinliler hakkında da söylenir. Bu savın yorulması bönledir; çünkü onlar vefasızdır. Dikenin hakkı kökünden kazılmak olduğu gibi, Uygur'un hakkı da gözüne vurulmaktır. Başka bir savda *Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas* denir ki "Tatsız Türk, başsız börk olmaz." demektir. (DLT II 1986: 280-81).

Tek başına veya *Uygur Tatı* gibi bir etnik addan sonra veya *Tat Tawgaç* örneğindeki gibi etnik adm sıfatı gibi kullanılan *Tat,* genellikle din bazen din bakımından "yabancı" temel anlamı ile Müslüman olmayanları, özellikle Budist Uygurları, Farsça konuşanları ifade eder; ancak Türklerin büyük bir bölümünün *Tat* sözünden İranlıları veya Farsça konuşanları, Toxsı ve Yağmalann ise Uygurları anladığının altı çizilmektedir.[34]

Köktürkçe ve Uygurcadan[35] Karahanlıcaya tevarüs eden *tat*., DLT'de yer alan etnik adlar içinde anlamca en karmaşık olamdır. [36]Verilen örneklerin bir bölümünde *Tat m* Uygur veya Fars olduğu anlaşılamamaktadır, *uygurdakı tatlaka* "Uygurdaki Tatlara" (DLT I 1985: 483); *uygur tatı* "Uygur Tatları" (DLT II 1986: 294) vb. örneklerde *Tat* kelimesi ile Uygurların kastedildiği açıktır; ancak keldi *mañа tat* (DLT I 1985: 36) "Bana bir Tat geldi." ifadesinden *Tat* m İranlı, Uygur, Müslüman veya gayrimüslim olup olduğu belli değildir.

tawgaç 1. Maçin 2. Yukarı Çin 3. Türklerden bir bölük 4. büyük ve eski yapıların tümü (bk. DLT I 1985: 453-454).

1. ve 2. anlam: " 'Maçin'in adıdır. Burası Çin'den dört ay uzaktadır. Çin aslında üç bölüktür: Birincisi "Yukarı Çin'dir ki, doğuda olduğundan; buna "Tawgaç" derler." (DLT I 1985: 453).

3. anlam: "Türklerden bir bölüktür. Bu diyarda otururlar; bu sözden alınarak bunlara "Tat Tawgaç' denir, 'Uygur' demektir; 'Tat'tır, 'Çinli' demektir. Bu, Tawgaç'tır." (DLT I 1985: 453-454, DLT II 1986: 280-281).

4. Büyük ve eski yapıların hepsine birden "tawgaç edhi" adı verilir." (DLT I 1985:454).

Tat, Tawgaç ile birlikte ikileme gibi kullanıldığında, anlam daha da karmaşık hâle gelmektedir. Kâşgarlı'ya göre *Tawgaç* diyarında bulunan bir bölüm Türk topluluğuna -belki ana yurttan nispeten uzak ve kısmen yabancı bir coğrafyada

yaşadıklarından- *Tat tawgaç* denmekte, bunlar "Uygur" dolayısıyla *Tat* adını almakta, *Tawgaç*terimi de aynı zamanda Çinlileri ifade etmektedir.

tat tawgaç ' "Bu sözdeki *Tat* kelimesinden 'Farslılar', *Tawgaç* kelimesinden de 'Türkler' murad edilir. Bence, en doğrusu, söylemiş olduğumdur; İslam ülkesinde tanınmış olan da budur; orada da öyledir. Her ikisi de güzeldir." (DLT I 1985: 454).

Belki coğrafyanın değişmesi, Çinlilerin yerini İranlıların alması dolayısıyla, *Tat* bu kez "İranlı" olmakta, *Tawgaç da* daha geniş anlamıyla Türkleri ifade etmektedir.

Örnekler bütün olarak ele alındığında, Kâşgarlı'nın terimler labirentinden çıkmanın mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Çinlilerden Türk boylarına, Türk boylarından İranlılara, Budistlerden Müslümanlara her topluluk *Tat, Tawgaç* veya *Tat Tawgaç* olabilir. Kâşgarlı'nm açıklamaları mükerrer, karmaşık ve tutarsızdır, sorunu çözmez. *Tat* m yerleşik, kentli yabancıları ifade ettiğini kabul etmek, en pratik açıklama yoludur.

tatık-1 "Tatlaşmak, Farslaşmak"; tatık- II "paslanmak"[37]

-V

tat kökünden türeyen *tatık*- "Tatlaşmak, Farslaşmak" anlamındadır. *Türk tatıktı* "Türk, Tatlaştı (Farslaştı)." (DLT II 1986: 116, 281) örneğinde *tatıkmak* kuşkusuz olumsuz anlamlı bir eylemi ifade eder.

DLT'de *Tat* kelimesiyle sesteş, "pas" anlamında diğer bir *tat* daha vardır. Modem Türk dillerinde *tat/tot* biçimleriyle görülen sözcük için, Kâşgarlı, "Kılıç ve kılıç gibi şeylerin üzerine çöken pas" (DLT II 1986: 281) açıklamasını yapar.[38] Bu sözcükten türeyen *tatık*- da "paslanmak" anlamındadır.[39]

Kâşgarlı, her iki kelimenin yani *Tatık*- ve *tatık*- kelimeleriyle bir tür cinas yapılan şu savı da örnek olarak verir: *kılıç tatıksa ış yunçır er Tatıksa et tunçır* "Kılıç paslanırsa iş kötüleşir, adam Farslaşırsa kanı bozulur" Savın açıklaması da şu şekildedir: "Kılıç pas tutarsa yiğidin hâli kötüleşir; nitekim, Türk Farslınm ahlakını

alırsa eti sölpür... Bu sav, yiğitlikle emrolunan kişi hakkında ve her şeyin kendi cinsiyle yaşaması yolunda söylenir." (DLT II 1986: 281).

tatla- "Fars saymak, Farslardan saymak": *ol anı tatladı* "O, onu Fars saydı, Farslardan saydı." (DLT III 1986: 293)

tatlaş- "Farsça veya Uygurca konuşmak": *olar ikki birle tatlaşdı* "Onlar ikisi birbirleriyle Farsça konuştular". Kâşgarlı, iki kişi birbiriyle Uygurca konuşursa yine aynı eylemin kullanıldığını kaydeder.

tat ve çomak "Uygurlarca, bütün Müslüman olmayan halkça Müslümanlara verilen ad. *Çomak eri* denir ki 'müslümanlardan bir adam' demektir." (DLT I 1985: 381).[40]

Pagan Türkler tarafından Müslümanlara verilen *çomak* adı, *tat* ile karşıt anlamdadır. Nitekim, *çomak tat boynın çapdı* "Müslüman gavurun boynunu vurdu." (DLT II 1986: 3) örneğinde *tat*, gayrimüslim; *Çomak*, ise Müslüman'dır.

4. 8. tejik "Tacik, Farslı (iki çıkak arasınday ile)" (DLT I 1985: 387). Sözcük DLT'de bir kez geçer.[41]

Tacik (*Tadjik*, *Tajck\ Tazik/Taziğ),* esas plarak ana dili doğu Farsçası olan toplulukları ifade etmiştir. V. V. Bartold, "Tacik" sözcüğünü ilk olarak tarihçi Beyhaki tarafından 1039'da kaydedildiği görüşündedir. Sözcük muhtemelen, başlangıçta Asya ve İç Asya konargöçerleri tarafından bütün yerleşik halkları ifade etmek üzere kullanılan, ancak daha sonra Iranlıları ifade etmeye başlayan "Tat" ile ilişkilidir (bk. Kappeler 1994: 13-32; Bergne 2007: 4).[42] Golden ise *fayyi*[1] 'Arap kabile adı' + *çik* > *Tacik* gelişimini gündeme getirir. Ancak bu etimoloji önerisi semantik, fonetik hatta sosyo-politik açıdan zayıftır (bk. 2006: 23).

Kimi kaynaklara göre ise tarihte ilk olarak DLT'de kaydedilen *Tacik* (DLT *Tejik),* tarihî süreç içinde anlamca genişleyerek Sa'di, Mevlana vd. tarafından *Fars* ve *Farsça* karşılığında kullanılmıştır.[43] Nitekim İran kaynaklarında Tacik *tâclk,*

tacik, tâjîk, tâjik biçimleriyle "gayriarap, gayritürk, Farsça konuşan halk, Acem'de büyüyen Arap çocuğu, Farsça konuşan" anlamındadır.[44] Aslında *Tacik* etnonimi Türkçe kaynaklarda ilk kez DLT'de değil, ondan daha önce telif edilen KB'de yer alır.

5.7. Sonuç: Kâşgarlı yüksek bilimsel düzeyi ve ulusal bilinciyle Türk dünyasının birlik ve bütünlüğüne 11. yüzyılda olduğu gibi bugün de hizmet eden bir "bilim ve dava" adamıdır. Onun "Fars, Farslaşma" tehlikesi karşısında, kültürel yozlaşmaya ve yabancılaşmaya karşı duruşu, ulusal değerlere sarılışı ve ulusal değerlerin korunmasını ve hayata geçirilmesini talep etmesi, 846 yıl öncesinin bir öngörüsüdür.

Örnekler bir bütün olarak incelendiğinde, DLT'de farklı etnik gruplardan oluşan, İran dilli halkları ifade etmek üzere Türk, Fars, Arap örneklerine paralel, genelleyici bir Türkçe etnonimin bulunmadığı görülür. Mevcut antroponimler ya *somlım, sukak* örneklerinde olduğu üzere, kuş, geyik gibi hayvanlara ilişkin özelliklerin metaforik yansımalarını ya da *Tat* gibi diğer Türk, Müslim, gayrimüslim, genellikle yerleşik hakları da içine alan geniş bir anlam alanına sahiptir. Sonraki dönemlerde İranlı anlamını jcazanacak olan *sart* sözcüğü, bu dönemde Soğdların asıl uğraşısı olan 'tüccarlık'ı ifade etmektedir.

Tejik etnoniminin DLT'de "Fars, İranlı" karşılığında kullanıldığı anlaşılmakla birlikte, tek bir maddede yer alması nedeniyle, bu adın ne denli yaygın ve genelleyici bir işleve sahip olduğu açık değildir. *Tejik* adıyla ilgili olarak Türk kültürü ve imgesi bakımından biri olumlu, diğeri olumsuz iki durum söz konusudur. Bunlardan ilki, İran dünyasının ve özellikle Tacikistan'ın, *Tacik* sözcüğünün Türkçe kökenli olma ihtimalini ve ilk defa Kâşgarlı Mahmut tarafından kaydedildiğini tespit etmeleridir. Olumsuz durum ise, İran dünyasında, *Tacik* kelimesini "İranlı" anlamında ilk defa kullanan Sa'dî'nin, dizelerinde, Türklerin Tacikleri

öldürdüğünden söz etmesidir. Bu örnek, özellikle uluslararası ağ aracılığıyla Türk imajı için olumsuz bir durum yaratmaktadır.

DLT'de kullanılan ve İranlı, Fars etnik grupları ifade eden bu terimlerin stereotip tasarımlarının, genellikle anlamca negatif çağrışımlarla yüklü bulunduğunu görüyoruz. Bu da, "yabancı" kavramının pek çok dünya dilindeki negatif çağrışımlarıyla paraleldir.

DLT'nin özgün Arapça nüshasındaki *Fârsî* veya KB'deki *İranlıg* terimleri Türkçe madde başlan arasında yer almaz. *İranlıg* örneğini, bugünkünden farklı olarak, *Turan lig* karşıtı yani, "mitolojik *İran* ve *Turan* coğrafyalarında yaşayan halk" anlamında değerlendirmek uygun olur. Kâşgarlı, bu iki terime Türkçe kökenli olmadıkları için eserinde yer vermemiştir.

Kâşgarlı, bilim adamlığının nesnel tutumuyla *Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas* "Acemsiz Türk, başsız börk olmaz." savını dile getirerek Türk-İran kültürel ortak yaşamının 11. yüzyılın bir gerçeği olduğunu da ortaya koyacaktır. Bu gerçeğin bir savda dile getirilmesi, bu ortak yaşamın çok daha eski dönemlere uzandığına da işaret eder.

Dikkati çeken diğer bir husus da madde başlarında ve alt maddelerde verilen sözcüklerin bir bölümünün, iz bırakmadan kaybolmasıdır.

Kısaltmalar:

DLT: Divanü Lügâti't-Türk

DS : Derleme Sözlüğü

Far.: Farsça

İng.: İngilizce

KB: Kutadgu Bilig

krş.: karşılaştırınız

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

TS : Tarama Sözlüğü

vb. : ve benzer(ler)i

vd. : ve diğerleri

KAYNAKÇA

Arat, R.R, *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig II Çeviri,* TTK Basımevi, TDK Ankara 1998.

Arat, R.R, *Kutadgu Bilig IMetin,* Ankara: TDK, Ankara 1991.

Arat, R.R, *Kutadgu Bilig IIIİndeks* (İndeksi neşre hazırlayanlar: K. Eraslan vd.), TKAE Yay.,

İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.

Asanov, Ş. A., A. N. Garkavets, S. M. Useyinov, *Knmtatarca-Rusca Lugat,* Kiyev, "Radyans'ka Şkola" 1988.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk* I-II-lll; IV, TDK., Ankara 1985, 1986.

Baskakov, N.A., *Nogayskiy Yazık i Ego Dialektı,* İzdatel'stvo Akademi Nauk SSSR, Moskva

1940.

Bergne, Paul, The Birth of Tajikistan-Afoûiana/ *Identity and the Origins of the Republic,* IB Tauris& Co Ltd, 2007.

Borovkov, A., K., *Uzbeksko-Russkiy Slovar,* Gosudarstvennoye İzdatel'stvo Inostrannix i Natsional'mx Slovarey, Moskva 1959.

Caferoğlu, *A., Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,* TDK, Ankara 1969.

Clauson, S. G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford 1972.

Çağatay, S, S.Tezcan, "Kök Türk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı", *Türk Dili Araştırmaları Yıll/ğı-Bel/eten,* TDK Ankara 1976, s. 245-250.

Dankoff Robert, *Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Biliğ): A Turko-Islamic Mirror for Princes,* translated, with an introduction and notes, University of Chicago Press, 1983.

Dankoff Robert, [with James Kelly] Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk),* edited and translated with introduction and indices. Cambridge, Mass.., Part i: 1982, Part II: 1984, Part III: 1985.

Derleme Sözlüğü X, TDK, Ankara 1993.

Dîvânü Lûgati't-Türk Kâgarlı Mahmud Tıpkıbasım/Facsimile, Kültür Bakanlığı, Sistem Ofset, Ankara 1990.

Dorfer, Gerhard, *Türk Dili,* S. 431 TDK, Ankara 1987, s. 242-251.

Dorfer, Gerhard, Semih Tezcan, *Worterbuch des Chaladsch* (Dialekt von Charrab), Akademiai Kiadö, Budapest 1980.

Eker, Süer, 'Türk-îran Dili İlişkilerinde Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Tanıklığı', *Akademik Araştırmalar Dergisi, Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı,* İstanbul Kasım 2008- Ocak 2009, s. 70-85.

Frye, Richard N., "Sughd and the Sogdians: A Comparison of Archaeological Discoveries with Arabic

Sources", *Journal of the American Oriental Society,* Vol. 63, No. 1. (Mar., 1943), pp. 14-16

Gabain, A. *Von, Analytischer Index zu den funf ersten Stücken der türkisehen Turfantexte,* Berlin 1931.

Glovkina, O.V., M.M. Osmanov, N.T. Denisova vd., *Tatarsko-Russkiy Slovar,* Moskva 1966.

Golden, Peter, "Turkic Peoples", *The Turkic Languages* (ed. L. Johanson, E. Â. Csatö), Routledge 2006, 16-29.

Gürsoy-Naskali, Emine, M. Duran, *Altayca-Türkçe Sözlük,* TDK, Ankara 1999.

Henning, W. B., "Sogdian Loan-Words in New Persian", *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London,* Vol. 10, No. 1. (1939), pp. 93-106.

Iskakov, A. I., Qazaq Tilining Tüsindirme Sözdigi P-T, Qazaqstan CCR'ning "Gilim" baspasi, Almati 1985.

Johanson, Lars, C. Bulut, S. Ağcagül, V. Karam (eds.) (2006), *Turkic-Iranian Contact Areas,*
Otto Harrassowitz: Harrassowitz Verlag.

Kappeler, Andreas, Allworth Edward vd., *Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics, and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia,* Duke University Press, 1994.

Klimkeit, Hans-J., "Buddhism in Turkish Central Asia", *Numen,* Vol. 37, Fasc. 1. (Jun., 1990). pp. 53-69.

Klyaştomıy, S. G., V. A. Livşiç, (Çev. Emine Gürsoy-Naskali) "Bugut'taki Sogtça kitabeye yeni bir bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1987,* İstanbul 1992, s. 201¬ 241.

Mac Kenzie, *A Concise PahlaviDictionary,* London, Oxford University Press, 1971.

Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects* I-III, (eds. R. Dankoff, J. Kelly), Harvard University 1982-85.

Mazıoğlu, Hasibe, Ahmed *Fakih,* Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş-Şerîfe, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974.

Menges, Karl H., *The Turkic Languages and Peoples, An introduction to Turkic Studies,* Ural-Altaische Bibliotheque XV, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1968.

Mo' in, Mohammed, *Ferheng-e Farsi* (A Persian Dictionary), Moessese-i Enteşarât-i Emîr-i Kebîr, Tehran 1331.

Olgun, Ibrahim, Cemşid Drahşan, *Farsça-Türkçe Sözlük,* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1966.

Öztürk, Mürsel, Derya Örs (haz.), Mütercim Âsim Efendi Burhân-ı Katı, TDK, Ankara 2000.

Paasonen, H, *Çuvaş Sözlüğü,* TDK, İstanbul 1950.

Palmer, E. H., *A Concise Dictionary of the Persian Language,* Kegan Paul, Trench, Trubner &
Co., London, 1919.

Payne, J. R., "Iranian Language Persian", *The World's Major Languages* (Edited by Bernard Comrie), Routledge, London.

Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.

Sirovkina, M. Ya, *Çavaşla-Vırâsla Slovar,* Yut Şerşıv Tata Natsi Slovaresen Patşalâx îzdatel'stvi, Muskav 1961.

Skalmowski, Wojciech *Studies in Iranian linguistics and Philology,* Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego 2004.

Steingass, Francis Joseph, *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic*
words and phrases to be met with in Persian literature, (London: Routledge & K. Paul, 1892), Librairie du Liban, Beirut 1970.

Şükun, Ziya, *Farsça-Türkçe Lügat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya I, II, III,* MEB, İstanbul 1996.

Toparlı, Recep, H. Vural, R. Karaatlı, *Kıpçak TürkçesiSözlüğü,* TDK, Ankara 2003.

Toynbee, Arnold J., "Notes on the History of the Oxus-Jaxartes Basin", *Bulletin of the School*
of Oriental Studies, University of London, Vol. 3, No. 2. (1924), pp.241-262.

Webster 1993.

Wehr, Hans, *A Dictionary of Modem Written Arabic* (Ed. Cowan, J. Milton), London, Beirut 1980.

Yarshater, Ehsan, "Persia or Iran, Persian or Farsi", *Iranian Studies,* Vol. XXII, No. 1., 1989.

http://www.iranica.com (Encyclopaedia Iranica)

[1] DLT'deki Şehnarae'den "mülhem" Alp Er Tonğa sagusu ve Afrasyab ile verilen bilgiler bir yandan İran mitolojisinin Türkler tarafından iyi bilindiğine işaret ederken, bir yandan da bu bilginin millî bilincin gelişimine sunulduğu dikkati çekmektedir (DLT I 1986: 41, DLT 111 1986: 149-150).

[2] MS 819-1005 (Golden 2006: 23).

[3] [1] Antik dönemlerin dili *Eski Farsça* (Far. *Fârsi-ye Bâstâni),* İslamiyet'e değin *Orta Farsça* (Far. *Fârsi-ye Miyâne*) ve İslamiyet'in kabulünden sonra gelişen *Klasik/Yeni Farsça* dönemlerinden ilki, Modem Farsça konuşuru için anlaşılmazdır. Orta Farsça döneminin dili kısmen anlaşılabilir olmasına karşılık, yaklaşık 1200 yıldır devam eden ilk iki döneme göre grameri basitleşen Yeni Farsçanın erken dönem eserleri dahi yüzde yüze anlaşılabilirdir. Ana dili Farsça olan bir aydın, örneğin, bin yıl önce yazılan Şehname'nin başlangıcında yer alan *be nâm-e xodâvend-e cân o xired/ kezln ber ter endişe ber, negzared// xodâvend-e nâm o xodâvend-e cay/xodâvend-e rüzideh-e rehnomâyvd.* dizeleri rahatlıkla okuyup anlayabilir.

[4] *iranlıglar şahname-i türki atamışlar, ba 'zıları ma pendname-i müluk timişler* 'İranlılar şâhnâme-i Türkî diye ad koymuşlar. Bazıları da pendname-i mülûk demişler' (Arat 1991: A 20); *iranlıglar şahname tirler munar/ turanlıg kutadgu bilip tir ukar* ' İranlılar buna *Şehname* derler, Turanlılar *Kutadgu Bilig* diye anarlar' (Arat 1991: B 30) dizelerinde, KB'nin, daha önce yazılmış olan İranlıların Şehnamesi'ne benzediği, İranlıların dilinden kopyalanan yani Farsça *şahname*, *turan* sözcükleri kullanılarak ifade edilmiştir, *şahname*, *turan* vd. sözcükler, Soğdca gibi arkaik bir Doğu İran dilinden değil, yalınlaşmış grameri ile İslami dönemin Yeni Farsçasından yapılan ilk genel kopya örnekleridir.

[5] *Turan* (İng. *Transoxiana) İran'a* paralel bir coğrafi terimdir. Burhân-ı Katı'ya göre 'Âb-ı Âmû'nun öte tarafıdır ki Maveraünnehr ülkesidir. Tür b. Feridûn'un hissesidir.' (Öztürk, Örs 2000: 785b), Ferhengi Ziya'ya göre ise "Türkistan, Tataristan cihetleri, Feridun, idaresi altındaki memleketleri oğullan arasında taksim ettiği zaman oğlu Tûr'e verdiği kısma Ani Tür "Tûr'un malı"ndan çevrilerek *Tûrân,* İrec'e verdiği kısma *İrân* denilmiştir. Vaktiyle birinciye *dehistan*, İkinciye *şehir* derlerdi. (Naşiri)." (Şükun 1996: 617¬ 618).

[6] İran'da yaşayan *Parslar,* İran dilli halklardan yalnızca biri, ancak nüfusça en kalabalık olanıdır. *Farsça* sınırlan İran'dan daha geniş bir coğrafyada ve genellikle Müslüman halklar tarafından konuşulan dilin; *İranca* ise çok daha geniş bir coğrafyada, etnik, dinî vb. bakımdan farklı çok sayıda halkın konuştuğu dilin oluşturduğu ailenin adıdır.

[7] Sa'di'nin *şâyed ke be pâdşeh be-gûyend/ tork-e to be-rlxt xün-e tâcfk* "Senin Türk'ün, İranlı (Tacik) kanı döktüğünü padişaha söylemek uygundur." cümleleri, Tacik kelimesinin Fars kaynaklannda ilk defa kullanıldığı kayıt olarak belirtilirken, verilen örnekte Türk, Tacik kanı dökmektedir. Farsça söz varlığının yüzyıllardır değişmeyen malzemelerinden biri olan *turk-tâzl* 'soygunculuk, yağma, hasara uğrama, tahribat' (Palmer 1919: 133) sözcüğü vd. bu türden örneklerdir.

[8] Kâşgarlı'daki bu olumsuz tutum Hâcip'te görülmez, örneğin *negü ti eşidgil tejik bilgesi/ tejik bilgeleri çawıkar küsi* "İranlı âlim ne der dinle; İranlı âlimlerin şöhreti büyüktür" (Arat 1991: 3265) dizeleri, Hacip'in Taciklere karşı bir olumsuz tutum geliştirmediğini, aksine onlann bilgelerinin şöhretli olduğunu kaydederek bir bakıma onlan yüceltir. Kâşgarlı'nın tutumunun, İranlIlarla Sâmânî Devleti'ni ortadan kaldırabilecek derecede şiddetli bir askerî mücadeleye giren Karahanlı Devleti bürokrasisine mensup bir ailenin ferdi olmasıyla ilgisi bulunabilir.

[9] "Tat" kavramı, Osmanlı döneminde de olumsuz çağrışımını sürdürmüş, *Tat* olarak nitelenen gruplara askerlik dâhil, kritik görevler verilmemiştir.

[10] Bir halkın kendini adlandırmasıyla diğer halkların o halkı adlandırması farklı olabilir. Benzer şekilde, aynı dilin farklı değişkelerini kullanan topluluklardan birinin adı, o topluluklarının genel adı hâline gelebilir. Aynı dilin değişkelerini konuşan Oğuzlar, Tatarlar, Kırgızlar, Uygurlar vb. çok sayıda etnik topluluğun Çinliler, Araplar, İranlılar, Slavlar vd. halklar tarafından genelleyici ve aynı zamanda kolaylaştırıcı bir yaklaşımla *Türk* olarak adlandırılması, böyle bir yaklaşımın ürünüdür. Böylelikle, birbirine benzeyen çok sayıdaki toplumsal birim, tek bir etnonim altında toplanmış olur.

[11] İslam öncesi dönemin, Orta İran dönemi İran dillerinden Pehlevide yer alan bazı etnik adlar da şu şekildedir: *Tâzîg* [tacyk' | N *Tazı]* 'Arab'; *Törag*, *Turk* 'Türk', *Turan* (Mac Kenzi 1971: 83).

[12] 1935'te Batı dillerindeki Ing. *Persia* adı, ulusalcı rejim tarafından dönemin Pangermanist akımlarından alman esinle, resmen değiştirilmiş, *Persia* yerini *İran*'a bırakmıştır (bk. Yarshater 1989). İran sözcüğünün Aryan kökeni ile ilgili bilgiler şu şekildedir:

Erân, ['yİ n' | N 'Eran, (land of) the Aryans.

~ag , [-k'] 'An Eranian, Aryan'

Erâni-Sahr ['yİ 'nstr'| N ~] 'land of Aryans'

~wez [-w*yc]* (original) 'Home of the Aryans' (Mac Kenzie 1971: 30).

[13] DLT ile hemen hemen aynı dönemde kaleme alman KB'de ise, DLT'de yer almayan *iranlıg"*İranlı" terimini buluyoruz, *iranlıg, turanlıg* "Turanlı, Türk" ile birlikte ve bir bakıma ona karşıt anlamda kullanılmaktadır (Arat 1991: A 20, B 30).

[14] Hazret-i Muhammed'in en tanınan sahabelerinden birinin İranlı olduğunu ve *Selman-ı Farisi* adı ile tanındığını biliyoruz.

[15] s. 69, *Dı'vânü Lûgati't-Türk Kâgarh Mahmud Tıpkıbasım/Facsimile*, Kültür Bakanlığı, Sistem Ofset, Ankara 1990.

[16] Bu adı Atalay *Hamîr Tegîn,* Togan *Beherkin* okumuştur. Solcük *el- 'emir* (*el-hamir* yerine) *bahr tegin* veya *el- 'emirnasr tegin* şeklinde düzeltilebilir. Pritsak'a göre bu hükümdar, Arslan İlig Nasr İbni Ali'den ziyade, 992 yılında Sâmânîler'den Buhara'yı alan ve Gazneli Mahmut ile birlikte Sâmânî Devleti'ni yıkan Buğra Han El-Hasan İbni Süleyman'dır (Dankoff 1985 I: 139).

[17] Bugün İran'm kültürel, siyasal vb. bakımlardan baskın etnik topluluğunu ifade eden *Fars* teriminin, Hahameniş İmparatorluğu'nu (MÖ 550-330) kuran halkın *Pârsâ* adıyla bağlantılı olduğu kabul edilir. Bu addan gelişen *Pars, Parsî* yani Farsça, Arapların İran'ı ele geçirmesinin ardından yerini *Fars* ve *Farsi* biçimlerine bırakmıştır. *Fars* ve *Farsi, Pars'* ın, sesbirim dökümünde /p/ bulunmayan Arapçadan yeniden ödünçlenmiş biçimidir (bk. Payne 1989: 514-523).

[18]

Kâşgarlı'nın dünya haritasında Modem İran'm merkez olduğu bugünkü siyasi-bölgesel coğrafyaya
nispeten uygun şekilde Ceyhun Nehri'nin batısında *Khorasân,* onun batısında *İki Irak* (Irakeyn);
kuzeybatıda *Adharbâdgân,* haritanın güneybatısında ise sırasıyla güneye doğru *Kirman, Fars, Khüzistân*
yer adlan sıralanmıştır. Haritada *Azerbaycan, Bulgarya, Çin, Hindistan, Irakeyn, Japonya, Mısır, Rus(ya),*
Seylan, Yemen'm adlarının yer almasına karşın, *Tacikistan* ve *İran* yoktur.

[19]

"Bu sav, doğuluk taslayan ve emniyetli olduğu söyleyen, fakat sözünü tanıklamayan kimse için
söylenir." (DLT I 1985: 66).

[20]

Herhangi bir etnik adın ya da dil adının her zaman mutlak biçimde bir grubu veya dili ifade etmediği

yani zaman ve coğrafyaya bağlı olarak aynı dili konuşan farklı halkları temsil edebildiği bilinmektedir.

Hatta *Sart* gibi, İran veya Türk halkları için kullanılan etnonimleri görmek mümkündür.

''sart (=skr. *sârtba* Karawane), 'Sarte', Kaufmann. *Sartwaxi*= skr. *Särthavä*Herr der Karawane, *ulug s.*-

lar)" (Gabain 1931: [497], 39). Sanskrit *sartha* "tüccar" anlamıyla ve muhtemelen Soğdça aracılığıyla

Türkçeye geçmiş, bu anlam 11. yüzyıla değin korunmuştur. Orta Çağda "göçebe" karşıtı "şehir sakini,

kentli" ve daha özel olarak "İranlı" anlamı kazanmıştır. Bu anlam Rusya Türkistam'nda 19. yüzyıla değin

korunmuş, ancak bugün kullanımdan düşmüştür. Sözcüğe Eski Türkçe 7. yy. Mani metinlerinde ve KB'de

de rastlanır: (Nerede bulursa) *nığoşaklanğ sartlarığ* '''dinleyenleri ve tüccarları" (öldürecek), TT II 6,

16. ...KB *şartlar başı ajun tezginigli Xitay arkışı* "Tüccarlarbaşı (ve) dünyayı dolaşan Çin Kervanı" 5754:

Sart Çağataycada XV. yy. metinlerinde (hiç Türkçe bilmeyen) "İranlIların şehri" V. de Veliaminov-Zemov; Senglah'da *Tacik* "İranlı" 230V. 26; *sart (tat)* Kıpçakça XV. yüzyıl metinlerinden ise Tuhfe'de *hadarf"*köylü", 12b. 3 ve *sart* 'âm/n/"am, sıradan kişi, halk" 24b. 11. karşılığındadır (Clauson 1972:

856). Râsânen'e göre *sart* sözünün kaynağı *Sankritçe* "kervan" anlamındaki *sartha* dır. Sözcük, KB, Osmanlıca ve Çağataycada "tüccar", Osmanlıca vd. diğer dillerde emik ad, Kazakçada ise "Şehirliler" karşılığındadır. Moğolca *sartagul* "Türkistanlı", Buryatçada *sartul"*soy, boy, aşiret" anlamındadır (1969: 405a). Sovyet Devrimi'ne değin Özbeklere veya

bugünkü Özbekistan bölgesinde yaşayanlara da *Sart* denirken, bu söz günümüzde kullanımdan düşmüştür (bk. Iskakov 1985: 184, Borovkov vd. 1959: 357).

Sart, Anadolu'da Denizli Sarayköy'de "tüccar" anlamıyla yaşamaktadır (DS X 1993: 3548).

Sart, genellikle konargöçerlerin Türk ya da İran dilli yerleşiklere verdikleri bir addır, ancak zaman, mekân ve kullanan etnik grubun değerlendirmelerine bağlı olarak, şehirliden ve İran dilliden, köylü ve Türk dilli çeşitli toplulukları ifade etmek üzere geniş bir marjda kullanılmıştır. Örneğin *Sart,* Nevai'nin Muhakemetü'l-Lügateyni'nde "Türk" kavramına karşıt olarak "İranlı, Fars" karşılığındadır, ancak birkaç yüzyıl içinde Nevai'nin ardılları da *Sart* olarak anılacaktır. Sözcükte, hemen hemen bütün dillerde örnekleri bulunan etnik grupların birbirlerine yönelik olumsuz tutumlarını yansıtan bir "aşağılama" (Ing. *insult)* vardır.

[21] krş. DLT *türkle-* "TürkIerden saymak": *ol meni türkledi"0,* beni Türklerden saydı." Bir kimseyi Acem sayarsa yine böyledir. DLT III 1986: 446.

[22] Bugut Yazıtı'ndan anlaşıldığı üzere Soğdlular, Çinlilerle (Klyastornyj, Livsic, 1972) Türkler arasındaki diplomatik ilişkilerin düzenlenmesinde aracı olmuşlar, Çin ile Bizans arasındaki ticaretin gelişmesinde de rol oynamışlardır. Türk egemenliğinin İpek Yolu güzergâhında sağladığı emniyet, ticari faaliyetleri kolaylaştırmıştır (Sugd bölgesi ve Soğdlularla ilgili olarak bk. Frye 1943).

[23] "uig. (Gab.) *soyd,* atü. *sogdak* 'die *Soydak* (ein Volk)' < sgd. *swyS, swySyk'* (Râsânen 1968: 425a). Burhân-ı Katı'da *Sugd* için şu açıklama yapılmıştır: "Semerkand kurbunda bir şehir adıdır. Ab u havası gâyetü'l-gâye lâtif ve mutedildir. Sugd-i Semerkand demekle meşhurdur. Ona bihişt-i dünya dahi derler **(**2000**)."**

[24] İran dili ve kültürünün Orta Asya'daki en önemli "ada"larmdan biri Soğd bölgesidir. Bölge, İstemi Kağan döneminde Sâsânî İmparatorluğu arasında yapılan antlaşmanın ardından Türk egemenliğine girmiş; ancak özerk bir statüye sahip olmuştur. Doğu Türk Kağanlığı, Çin'den Kınm yarımadasına değin, İpek Yolu boyunca uzanan tüccar Soğd kolonilerinin

dilinden yani Soğdcadan devlet ve diplomasi dili, Soğdlulardan da diplomat ve tüccar olarak yararlanmıştır. Türk Kağanlığı'nın Bizans İmparatorluğu'na gönderdiği heyette bir Soğdlunun yer aldığı tarihî kayıtlarla belgelenmiştir: " the embassy which arrived in A.D. 568 at the Court of Constantinople from he Khaqan of the nomad empire of the Turks included a Transoxanian prince, whoso object was to open up a trade-route north of the Caspian, and therefore beyond the each of interference by the Persians. It seems probable that this embassy was sent on the initiative of the Transovanian merchants, though it was headed by a representative of their suzerain, the Turkish Khaqan." (Toynbee 1924: 260).

[25] Türk Kağanlığı'nın ilk döneminde başlayan Türk-İran yakınlaşmasının, Karahanlılar döneminde sürdüğü, Soğdların bir bölümünün Kâşgarlı'nın ifadesiyle "Türk kılığım aldığı", "Türk huyuyla huylandığı" yani etnik ve kültürel açıdan Türkleştiği, ancak kökenlerinin henüz unutulmadığı anlaşılıyor.

Aral Denizi'nin güneyinden itibaren bugünkü Özbekistan'ın güneyi ve Tacikistan'ın batısının *Soğd* olarak adlandırıldığı, Zerefşan Vadisi ile Buhara arasındaki hattan kuzeybatı-güneydoğu istikametine uzanan bu bölgenin, Batı dillerinde *Sogdiana (Sugd)* şekliyle anıldığını biliyoruz. *Sogd/Sugd,* Modern Tacikistan'da idari-coğrafi bölgelerden birinin adıdır. *Sogd,* Türk ve İran dilleri arasında hâlâ bir yakınlaşma bölgesidir *(Sogdve Harezm* bölgelerinin Türk dili tarihindeki yeri ile ilgili olarak bk. Menges 1968: 25-28).

[2] Bilimsel adı 'Arabian Oryx' olan Karahanlıca adı ile *sukak,* bugün nesli tükenmekte olan bir av hayvanıdır (bk. http://www.arabianoryx.net).

[26] Clauson, Kâşgarlı'nm verdiği bilgileri tekrarlar: "fr. *sum/ı:-;* Xak. xı *sumhm tat* 'a Persian who is completely ignorant *(IB ya'rif. . . albatta)* of the Turkish language'; and anyone who does not know Turkish is called *sumhm Kaş. 1*486; *II*347 (*sumht-*)". Atalay, Clauson vd. diğerlerinden farklı olarak, eserin en yeni ve nitelikli çalışmalarından birini yapan Dankoff ve Kelly, sözcüğü ilk hecede geniş-yuvarlak-art ünlü ile *som/im, somlit-, som/iş-* şeklinde okumaktadırlar. Bu çalışmada son okunuş esas alınmıştır (bk. Dankoff&Kelly 1985: 165).

[27] Kutadgu Bilig Dizini'nde, Arat'm tercümesinden hareketle "yabancı dilde konuşmak" anlamı verilen (Eraslan vd. 1979: 409) *somh-,* KB'de iki yerde görülür: *ünün sumlıdı suri 'ibri okip"*Mezamir okur gibi yabancı bir dilde ötmeğe başladı" (Arat 1991: 5677), *çiçeklikte sandvaç ünün sumlıdı* 'bahçede bülbül yabancı dilde bir şeyler söyledi' (Arat 1991: 5972). Bu örneklerden, sözcüğün "yabancı dilde ötmek" gibi bulanık bir anlamdan ziyade, *ünün sum/ı-* kalıbıyla "ötmek, şakımak" anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Bu durumda sözcüğün aktarma ile "kuşun ötmesi"nden, "farklı bir dilde konuşmak" anlamına geçtiği daha makul görünmektedir.

[28] Toplumların kendi dilini konuşamayan yabancılara karşı çoğu zaman önyargılı, bazen aşağılayıcı bir tutum sergilemesi ve kendi dilini konuşamayanları "barbar" veya Rusçada "Alman" karşılığındaki *Nemets*sözcüğünün "dilsiz" anlamındaki *nemoy* sözcüğü ile ilişkilendirilmesi vd. örneklerde olduğu gibi, "dilsiz" olarak nitelemesi psikolojik, toplum dilbilimsel bir olgudur. Hint-Avrupa dillerindeki *barb* "kekelemek, pepe olmak; anlaşılmayan biçimde konuşmak" kökünden türeyen Grekçe *barbaros* "vahşi, kaba; Grek olmayan, yabancı, barbar", Latince *barbarus* ay. (krş. Sanskrit *barbara* "konuşamayan, Aryan olmayan"), bu olgunun en eski dönemlere değin uzandığını gösterir. Grekler kendi dillerini konuşamayanları "anlaşılmaz sesler çıkaran, yabani; zalim" vb. yani *barbar* sözcüğüyle adlandırmış ve antik dönemlerden itibaren böyle bir stereotip oluşmuştur. *Barbar*; Germenlerden, Perslere değin, Roma İmparatorluğu, daha sonra Hristiyan uygarlığı sınırlan dışında kalanlan toplulukları ifade etmiştir (sözcüğün kökeni ve anlamı ile ilgili olarak bk. Webster 1993: 174). Barbar bugün de 'kaba, vahşi, uygar olmayan kişi', 'kültürsüz, sanat ve edebiyata yakınlığı bulunmayan kimse' karşılıklan ile kullanılmaktadır. *Barbarizm* batı dillerinde söyleyiş, dil bilgisi ve söz varlığı düzeylerinde ölçünlü dilden sapma, bir tür anlatım bozukluğu karşılığında dil bilim terimi olarak da kullanılır (bk. Hartmann&Stork 1972: 26). DLT'deki *somlım* ve te?sözcükleri *barbarye 'acem* sözcükleri ile benzer anlayışın ürünüdür.

Arapça *'acama* "(dili) çapraşık, anlaşılmaz olmak, anlaşılmamak", "gayri Arap olmak"

anlamında bir eylemdir. ‘ *acama* ise bir topluluk ifade eden ad olarak ‘barbar, Arap olmayan; İranlı’ veya ‘İran, İran ülkesi’ *‘acamî*çoğul biçimiyle *a‘jâm* isim veya sıfat olarak ‘barbar, Arap olmayan; İranlı, Fars’; *‘ajmâ* çoğul biçimi *ajmâwât* “(dilsiz) kaba”, ‘*ajmâ*çoğulu *a ‘âjim* Arapçayı yanlış konuşan; dili tutuk, konuşamayan, barbar, Arap olmayan, yabancı; İranlı” karşılığmdadır (bk. Wehr 1980: 593). *Acem* etnonimine benzer şekilde, Farsça *Tazide* İranlı olmayanları ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Türkiye Türkleri, Azeriler de dâhil olmak üzere, İranlılan *Acem* olarak adlandırmıştır. *Acem,* günümüzde seyrek de olsa kullanılmaktadır. Sözcüğün, Türkçede çağnşımı kısmen negatif ve *Acem palavrası, Acem kılıcı* örneklerinde olduğu gibi ironiktir. Aslında, neredeyse her toplum, kendisi gibi olmayan, kendisi gibi konuşmayanları benzer sıfatlarla nitelemiştir.

[29] Kâşgarlı’nın verdiği bilgileri tekrarlayan Clauson bu sözcüğün bir tekömek (İng. *hapax)* olduğunu belirtir: *“sumlıt-* Hap. leg.; Caus. f. of *sum/T-,* Xak. xı *ol anT sumhttl'*he urged him to talk a non-Turkish language’; this is because the Turks call anyone that does not know Turkish *sumlim,* just as the Arabs call anyone that does not know Arabic *a'camT:* that is the original (meaning), but if he later learns Arabic they still call him by this name; but the Turks, when he learns their language, remove him from the category of *sumhm Kaş. II*347 (*sumhtür, sumhtmäk)."* (1972: 829).

[30] 12 *“sumlî-* ‘to talk unintelligibly’; pec. to Xak. xi *er sumlTdl'*the man spoke a non-Turkish language *(bi-kalâm ğayri ’l-turklya) which* the man addressed did not understand’ *Kaş. Ill*298 *(sumllr, sum/T-mak): KB çiçeklikte sandwaç ünün sumlıdı* 'the nightingale sang unintelligibly in the flower garden[1] 5972; 5677 *(siigiç)."* (Clauson 1972: 829).

[31] “atii. uig. oir. usw. *tat* ‘Perser’, MA. *tat* ‘étranger’, s-uig. *tat tangut* ‘Tibetets’, AD. *tat* ‘yabancı’; mtü. *tat-yk* ‘verpersem’; mtü. *tat-la* ‘als Perser ansehen’; AH. *tatyk* ‘fellah gibi konuşmak’ ’’(Räsänen 1968: 466a).

[32] ‘(Toxsi ve Yağma dillerinde) Uygur gâvurlannın adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim.’ (DLT II 1986: 280).

[33] 'Bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse, tranlı' (DLT II 1986: 280).

[34] Din ayrımından başka yerleşik ya da konargöçer olmak da *Tat* teriminin kullanılmasında bir ölçüttür. Yerleşik hayat tarzına sahip halklar *Taf* tır. Yerleşiklerin önemli bir bölümünün, İranlı topluluklar olması zamanla *Taf\n* Farslaşmasında bir etken olabilir.

[35] Çok farklı şekillerde tercüme edilen kelimenin temel anlamı *yat* "yabancı" olmakla birlikte "ecnebi" karşılığındadır, muhtemelen anlamda bir karışma vardır. Yani *tat, yafa* nazaran daha "siyasi, etnik, dinî" bir yabancılığı ifade eder. *Tafı* geniş anlamıyla "egemen etnik (Türk) unsurdan dilsel, siyasi, dinî, etnik vb. bakımlardan farklı ve azınlıkta bulunan, kendisine yönelik tutumların genellikle olumsuz olduğu genellikle yerleşik etnik grup veya gruplar" şeklinde anlamak mümkündür. Örneğin Kırım'da egemen Tatar ve Nogay etnitelerinin arasında daha azınlıkta olan, "Dağ Tatarı" adı verilen ve dilsel kültürel özellikleri itibarıyla Anadolu Türklerine yakın bir grubun adı *Taftıı* (bk. *Tat* "gorskiy tatarin", *atlı tat* "Tatarin na kone", Asanov vd. 1988: 120). Tatların dil ve kültürce kısmen Tatar ve Nogaylardan farklı olmaları *tat* sıfatıyla adlandırılmalarına yo! açmış olmalıdır. *Tat,* Halaççada *(tat)"* 'Bezeichnung fiir die persische Sprache', *â:ştiyân tili ta't-ar* 'die Sprache von A. İst persische'." Farsça konuşanlar anlamındadır Doerfer, Tezcan 1980: 1999).

Kıpçakça kaynaklarda "*tat.* I: Dilsiz, Türkçe bilmeyen" (İH)Tayi: Şehirli (TZ)7aiIII Far. < *tat* 'ecnebi, yabancı, Türk olmayan (BM, İH), krş. *tatık-* "köylü gibi konuşmak" (Kİ) *Tat* IV "çiftçi, köylü" (DM, Kİ, TZ) *(ti harfi ile)* (Toparlı vd. 2003: 265).

[36] Eski Anadolu Türkçesinde ise *tat, tat, tat* biçimleri "yabancı, özel olarak Farsça", *tatça, thtça, tat dili* 'yabancı dil ve özel olarak Farsça' karşılığındadır. *Tat,* Türk'e mukabil *tat ü Muğal* "tranlı ve Muğal", *Türk ü Tat* 'Türk ve İranlı) ikilemelerinin yanı sıra *tat eri* "müezzin" birkaç klişede görülür. Bu örneklerde *tat/tatça* bugünkü anlamıyla "İranlı ve Farsça" karşılıklanndadır (bk. TS V: 3770-3771).

Tat'm, Anadolu ağızlarındaki "1. dilsiz 2. Kekeme (krş. Far. *tâtâ* 'impediment in the speech", Steingass: 272). 3. Çirkin, sevimsiz 4. Kaba (kimse için) 5. Sıra, saygı gözetmeyen, şaşkın, aptal" anlamlan sözcüğün tarihi ve modem dillerdeki anlamı ve çağrışımlanyla büyük

ölçüde örtüşür (bk. DS X: 3841). Tat'm ilk ve ikinci anlamlan tarihî *somlım* tenim ile aynı anlayışın ürünüdür.

Transkafkasya boyunca dağılmış gruplar hâlinde yaşayan ve muhtemelen Taciklerle bağlantılı, tanmla geçinen Kafkaslar'ın en kalabalık etnik gruplanndan biri olan Azeriler arasında kalan nispeten az nüfuslu İran dilli topluluklardan biri "Tat/Tati"lerdir (bk. Webster 1993: 2343). Anadolu'da, Irak'ta, İran'da farklı dilleri konuşan, Türk, Kürt, İran vd. farklı etnik gruplara ve Müslüman, Musevi vd. farklı dinlere mensup *Tat* adı verilen yerleşik hatta konargöçer çok sayıda etnik grup bulunmaktadır. Örneğin "(Eski) Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde yaşayan, eski Türk yöneticilerinin yönetimi altında yaşayan Kürtler gibi, Türk olmayan halklar *Tat* olarak anılmış, *Tat* aynı zamanda bir tahkir ifadesi olarak kullanılmıştır (bk. Olgun, Drahşan : 435)."

[37] Uygurca *tat* "İranlı", *sart(< sârtba* "kervan, tüccar") (Caferoğlu 1968: 228).

[38] Bu belirsizlik ve karmaşa günümüzde de devam etmekte, Türkçenin hatta Iran dillerinin konuşulduğu neredeyse tüm coğrafyalarda *tat* adı verilen etnik gruplar bulunmaktadır. Modem İran kaynaklan *tat* teriminin esas itibanyla İranlıları ifade ettiğini kabul eder: "Tâjîk, Tâcîk, Fars dilli, Arap ve Türk olmayan, Türkler İranlıları ve Türk bölgelerinde veya Türklerin istilası altında bulunan bölgelerde yaşayan ve Farsça konuşanlara Türkler *tat ve* ya *tatî* adı verirler (Mo' in 1371: 522)."

[37] [411] Çuvaşça *tutâh* "ıjavçina" *hârâh timere tutâh sise yarat", huyhâ çârene peteret* 'staroye jelezo ıjavçina poyedayet, a serdtse peçali' (krş. Demiri nem, insanı gam öldürür), *tutâh* ///"rjavet" (Sirovkina 1961: 445), (krş. Çuvaşça to/"pas", Paasonen 1950:185).

[38] Atalay, bu kelimenin ilk harfinin üstünde hem ötre, hem üstün yer almasının bir yanlışlık ürünü olduğunu, doğru şeklin *tut* kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Aynı şekilde, *tut/k-* eyleminin de "pas tutmak" anlamında bulunduğunu ve savın yanlış olduğunu ileri sürmektedir (DLT II 1986: 281). ancak *tatık-* eylemiyle daha kuvvetli bir kafiye teşkil edebilmesi ve *te* harfinin üstünde *fethamn* yer alması *tatık-* biçiminin doğru olabileceğini,

aynı kelimenin ilk harfinin üstünde yer alan ötre ise kelimenin *tat* tan başka *tot* varyantının da bulunabileceğini gösterebilir. Nitekim Altay (Gürsoy-Naskali 1999: 171) *tat* 'pas'; Tatarca *tutık* "rjavçina" (Glovkina 1966: 559); Kazakça (Musabayev 1954: 351), Nogayca (Baskakov 1963: 359), Kırım Tatarcası (Asanov vd. 1988: 129) *tot ay.*

39 4J krş. AH. *tatyk"ie\\ah* gibi konuşmak" (Râsânen 1968: 466a); Kazakça *totık*- "paslanmak", (Musabayev 1954: 351), Kırım Tatarcası *(otla*-ay., Nogayca *totık-ay.* "ıjavet" (Baskakov 1963: 359), Altayca *tata*-ay. (Gürsoy-Naskali 1999: 171) vd.

40 4J Clauson sözüğün aslında "sopa, çomak" veya muharebede kullanılan "topuz, gürz" olduğunu, ancak Pagan Türkler'in, Müslümanlar'ın kendilerine yabancı bir din ve silahla geldikleri için bu adı verdiklerini kaydeder. (1972:422).

41 KB'de *tejik* "Tacik, Fars" etnik adım ve bundan türeyen *tecikçe* "Farsça" dil adını buluyoruz: *"arabça tejikçe kitablar üküş/bizin tilimizçe buyumgı ukuş* "Arapça ve Farsça kitaplar çoktur" (Arat 1991: B 73), *tejik/er ayur anı efrasiyab* "İranlılar ona Efrâsiyâb derler", *tejikler bitigde bitim/ş mum* 'İranlılar bunu kitaba geçirmişler.", *negü ti eşidgil tejik bilgesi/ tejik bilgeleri çawıkar küsi* "Iranlı âlim ne der dinle; tranlı âlimlerin şöhreti büyüktür." (Arat 1991: 280, 282, 3265).

42 Kelimenin kökeni konusunda ortak bir kabul yoktur. Sözcüğü Farsça *tâc"*taç", Türkçe *Tat* "yabancı; İranlı" kelimeleriyle ilişkilendirmeye veya Avesta'ya bağlamaya çalışan farklı görüşler vardır.

43 *"Tacik,* Türkistan, Afganistan, Pamir ve Rus Türkistanı'nda sakin, büyük çoğunlukla Farsça konuşan Aryan ırkına mensup topluluğun adıdır." (bk. Mo'in 1371: 523). Tacikçe de bu halkın, Farsça ile yüksek anlaşılabilirlik oranına sahip, ses, biçim ve söz dizimi bakımından kısmi farklılıkları bulunan Kiril harfleri ile (Afganistan'da Arap harfleri) yazılan bir Doğu İran dilidir (Tacik ulusunun doğuşu ve kimliği ile ilgili olarak bk. Bergne 2007) .

44 *"tâzlk, tâjîk* 'One neither an Arab nor a Turk; one of Arab blood bom and brought up in Persia; a civilian (opp. to military); the middle classes' ''(Steingass 1970: 273),